

Релігія та релігійні інституції перетворилися на достатньо серйозних акторів соціально-політичної сцени посткомуністичних країн. Мабуть, істотно серйозніших, ніж у більшості західноєвропейських демократій, де всі актори, давно й надійно завчивши свої ролі, дуже рідко зазіхають на зміну амплуа. Зрозуміло, ця роль не є однаковою в різних посткомуністичних країнах, отож часом оглядачі схильні сильно її перебільшувати. Водночас реальність більш або менш активної присутності церкви на суспільно-політичній арені самим суспільством сприймається іноді доволі складно. Церкву критикують за те, що непомильність у питаннях віри вона ототожнює з непогіршеністю в політичних і соціальних питаннях. Зсекуляризовані суспільства не вважають, що церква має нині відповіді на всі питання. Намагання церкви домогтися відповідності державної політики найбільш принципovým нормам і цінностям, які впливають з її віровчення, призводили і призводять до гострої суспільної боротьби. Показовим тут є приклад Польщі, де костьол розв'язав справжню війну навколо законів про аборти, теле- і радіомовлення і конкордату з Апостольською Столицею. І якщо в Росії успішні спроби Московського патріархату протягти нову редакцію Закону про свободу віровизнання й безуспішні – заборонити демонстрацію фільму Скорцезе “Остання спокуса Христа” або в Україні – кампанія проти ідентифікаційних кодів все ж лишилися маргинальними подіями, то в Польщі такі “війни” серйозно розкололи суспільство і спричинили падіння довіри до костьолу.

Очевидно, що релігійним інституціям посткомуністичних країн доведеться здійснити величезну роботу, аби встановити по-справжньому плідний діалог з суспільствами. Тут не вистачить ані закордонного досвіду, ані тим більше “константинівської” традиції підкорення державі й використання її потуги у країнах, де більшість складають православні, ані “юліаністичної” традиції боротьби за владу з державою, як то було в католицьких країнах. Напевно, ще якийсь час церкви будуватимуть свої відносини з державами, суспільствами й одна з одною, спираючись на багатовікову традицію. Однак сила інерції не може бути безмежною за умов, коли сама Церква покликана нести служіння в радикально інакших соціальних умовах і в інакшому світі, ніж той, в якому вона існувала до комуністичного полону.

Олександр Саган (Україна)

ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА - ОСНОВНІ МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ

Центральним, базовим елементом політичної системи суспільства, що формується і вдосконалюється разом з розвитком людської цивілізації, є держава. З розвитком людства, в межах однієї чи кількох держав, інституалізується і вдосконалюється й один з головних елементів релігійного комплексу - релігійні організації. Спільність розвитку часто зумовлювала їх спільні політичні чи економічні зацікавлення, що ставало додатковим спонукальним фактором їх взаємовпливу. Тому характер державно-церковних відносин детермінується політично (залежить від політичною устрою держави), соціально (на нього впливає характер конкретних суспільних відносин) і історично (різний в різні часові епохи). Тобто своєрідність розвитку кожного народу чи держави з одного боку, і певної релігії чи релігійного напрямку з іншого, передбачає специфічні особливості їх взаємовідносин. Ці особливості можуть мінятися в межах від прямого визначаючого впливу релігійного комплексу на формування і функціонування державної влади або, навпаки, державного контролю за розвитком релігійної течії до відділення Церкви і держави.

Нині характер державно-церковних відносин є одним з головних показників рівня розвитку і держави, і певного релігійного напрямку, оскільки вони напряму пов'язані із здійсненням (чи не здійсненням) принципу свободи совісті як одного з головних складових фундаментальних прав і свобод людини. З іншого боку, оскільки релігія пов'язана із найглибшими інстинктами суспільного будівництва людства і має ґрунтовний вплив на соціальні структури і цінності, то свободу совісті слід розуміти в

більш глибокому контексті структуруючих зв'язків між частинами суспільства і всім суспільством.

Принцип свободи совісті як один з регуляторів державно-церковних відносин

Проблема здійснення принципу свободи совісті має кілька аспектів, головними з яких є *політико-правовий* (свобода совісті як важлива складова політичних свобод людини. Як поняття права входить в ужиток на зламі XVII-XVIII століть), *філософсько-антропологічний* (внутрішня здатність індивіду до самореалізації на основі власного, не пов'язаного з будь-яким зовнішнім тиском, ціннісно орієнтованого вибору), *релігійнознавчий*, для розкриття якого необхідно осмислити поняття «свободи релігії», «свободи в релігії», «свободи віросповідання», «релігійної толерантності» та ін. Однією з граней релігійнознавчого осмислення свободи совісті є також розгляд релігійного вчення і практики як важливих чинників можливостей здійснення (чи не здійснення) свободи совісті.

Таким чином, поняття свободи совісті полісемантичне - його суть визначається залежно від предметного поля дослідження: права, політики, філософії, релігійнознавства, етики тощо.

Загальноновизнаними основними рисами свободи совісті нині є: право особи на свободу мати, змінювати релігійні вірування за власним вибором або ж дотримуватися нерелігійних переконань; рівність усіх релігій та їх прихильників, а також невіруючих перед законом; можливість індивідуально або ж разом з іншими, публічно чи приватно сповідувати свою релігійну, брати участь у богослужіннях, обрядах, ритуалах; право на поширення своїх релігійних чи не релігійних вірувань; невтручання держави у справи Церкви (особливо ті, які стосуються віровчення), а Церкви - у справи держави. Розуміння свободи совісті еволюціонує разом із розвитком розуміння свободи волі людини, розвитком світського права в галузі всеможливих свобод особистості. Межовим критерієм такої еволюції є запобігання нанесення шкоди іншим людям чи суспільству в цілому.

Про важливість релігійної свободи для життя людства говорить і той факт, що саме ця свобода є одним із найдавніших міжнародно визнаних прав людини. Вже в період Вестфальського миру (1648 р.) праву на релігійну свободу надано міжнародний захист. Першим конституційним актом, що стверджував це право, була Перша поправка до Конституції США, де зазначено, що Конгрес не створюватиме ніякого закону, що стосуватиметься інституювання релігії чи заборонятиме вільне відправлення її.

Починаючи з епохи Відродження, із становленням громадянських суспільств, відбуваються активні процеси секуляризації всіх сторін життя суспільства (політика, наука, культура та ін.), які, до речі, тривають й нині. Цьому перш за все сприяв розвиток наукових знань, особливо вчення про природне право, згідно якого держава та її інституції мають земне, а не божественне походження. Релігія поступово стає приватною справою. Наприкінці XVIII ст. починають складатися три основні типи відносин між Церквою і державою, які існують й донині:

- Віротерпимість (нетерпимість), при якій одна чи кілька релігій мають привілейований стан, а всі інші оголошуються терпимими (чи нетерпимими);
- Свобода віросповідань, при якій всі релігії рівні між собою, а людина вільна у своєму виборі конфесії і відправленні релігійного культу;
- Свобода совісті, яка, окрім проголошення рівності всіх релігій між собою, дозволяє особі не лише вільно обирати будь-яку релігію, але й бути невіруючим. Нині приблизно третина держав проголосили в своїх основних законах принцип свободи совісті.

Ці головні типи відносин між церквою і державою вбирають в себе кілька моделей державно-церковних відносин:

1. Теократія (від грецьких слів *theos* - Бог і *kratos* - влада) - отождествлення державної світської і духовної влад, форма правління, при якій функціонування держави та її інституцій, регламентація суспільного життя визначається

панівною Церквою та її органами. Як синонім до теократії іноді вживається поняття «папоцезаризм» як означення боротьби церковної влади за домінування над світською.

Класичне теократичне правління існувало у V-I століттях до н.е. в Іудеї, де вся влада зосереджувалася в руках жречества на чолі з іудейським першоієрархом (до речі, поняття «теократія» було запроваджене Іосифом Флавієм саме для означення державного устрою Іудеї вказаного періоду), у 756-1870-х роках в Папській області, а з 1929 р. - у державі-місті Ватикан, де папа римський є абсолютним монархом. Традиція теократії особливо розвинута в ісламських країнах, де теократичні традиції Дамаського халіфату за династії Омеядів (661-750 рр.), Абасидів (750-1258 рр.) у дещо видозміненому вигляді й донині продовжують жити в Ірані, Саудівській Аравії та ін. країнах. Теократичні періоди пережили багато держав світу - Китай, Японія, Індія, країни Африки, Європи. Ідеї теократичної форми правління активно пропагувалися С.Томашівським у Галичині.

2. Цезаропапізм, який передбачає повну залежність Церкви від держави, одержавлення і підпорядкування світській владі церковних структур. Класичними прикладами цезаропапіського правління є Візантія, де імператори вирішували багато важливих питань організаційного, канонічного і навіть догматичного розвитку Церкви - збирали Вселенські і регіональні церковні собори, приймали ту чи іншу сторону в догматичних суперечках (наприклад, щодо іконовшанування), призначали чи знімали патріархів, митрополитів і т.ін. Модель візантійського цезаропапізму мало не буквально перейняла Московія, де з XVIII до початку XX століть главою Православної церкви був імператор (чи імператриця), а Церква, під керівництвом Святійшого Синоду, стала одним з інститутів державної бюрократичної системи. Причому духовенство перетворилося в особливий прошарок суспільства з своїми правами та льготами (непідсудність світському суду, звільнення від багатьох податків, військової повинності тощо).

3. Законодавча підтримка, що забезпечує привілейований стан певної Церкви в державі. Статус державної Церкви передбачає державне фінансування діяльності церковних інституцій, покладає на останні ряд державницьких функцій (реєстрація новонароджених, смерті, шлюбу тощо).

Найбільш характерним прикладом такої моделі є Церква в Греції, де 95 % відсотків населення складають православні. Православна церква є державною в країні і її Статут має статус державного закону. Нові нормативні акти, що приймаються Синодом Церкви набувають силу закону з часу публікації в державній пресі. Дозвіл на побудову синагоги, мечеті чи ін. неправославної культової споруди дає місцевий православний митрополит. Прозелітизм є карним злочином, якщо здійснюється систематично і з використанням «незаконних» і «аморальних» засобів. Умовами дозволу відправлення культу неправославними релігійними течіями є «відомість» і «визнаність» останніх. Крім того, нові релігійні напрями не повинні мати таємних догматів і культових практик, не повинні порушувати суспільні мораль і порядок.

Держава гарантує зарплату і пенсії для священнослужителів. В початкових і середніх школах здійснюється релігійна (православна) освіта (не православні не зобов'язані відвідувати ці курси). До 1982 р. в Греції існував лише церковний шлюб, що передбачає заборону на одруження з неправославними, заборону третього шлюбу тощо. Шлюб, взятий громадянами за кордоном, не мав законної сили в Греції.

Близька до грецької італійська модель державно-церковних відносин. Більш як 90% населення країни охрещені в католицьку віру, тут знаходиться папський престол - ці факти забезпечують великий вплив Католицької церкви на політичні і соціальні події в Італії. Слід сказати, що Католицька церква з успіхом використовує для встановлення певних державно-церковних відносин конкордати - угоди між папою римським як главою Католицької церкви і урядом деяких країн. Конкордати юридично оформлюють становище Церкви в певній державі (нині діють конкордати Ватикану з Італією, Іспанією та іншими країнами) і вигідні Ватикану хоча б уже тим, що вони мають силу

міжнародного права і не можуть бути змінені урядом країни в односторонньому порядку, як у випадку із становищем Церкви, що визначається лише державними законами.

Різні форми державної Церкви існують також в Англії, Швеції, Данії, Ірані, Кувейті, Саудівській Аравії, Таїланді та ін. країнах. Особливий статус тієї чи іншої Церкви зафіксований у конституціях більш як 40 держав світу, у 22 із них главою держави може бути лише особа, що належить до офіційної Церкви.

4. Відокремлення Церкви від держави. На практиці це означає неможливість втручання Церкви у справи держави при активному втручанні державних інституцій у справи Церкви.

Така модель найбільш характерна для колишніх країн соціалістичного табору, де законодавча база, в тому числі і Конституції теоретично гарантувала свободу совісті, але реально віруючі сприймалися і зазнавали дискримінацій як політичні вороги. «Атеїзація» державної політики призводила до значних порушень прав людини. Церкви як суспільні інституції активно використовувалися владою для виконання певних завдань внутрішньої і зовнішньої політики.

5. Проміжний стан між моделлю державної Церкви і моделлю повного відділення Церкви від держави і держави від Церкви. Для цього типу відносин характерне збереження державної підтримки та привілеїв окремих Церков.

Типовим прикладом такої моделі є сучасна Німеччина, де держава хоча й проголошує свою нейтральність і толерантність до різних релігій, але має певні відмінності у ставленні до релігійних організацій у залежності від кількості членів і суспільного впливу останніх. Ті з релігійних течій, що мають більше 1 % від загальної кількості населення певної землі Німеччини, можуть отримати спеціальний статус. Нині біля 15 релігій і Церков мають спеціальний статус, що дозволяє їм отримувати державні дотації на власні школи, дитячі садки. До речі, якщо в державних школах набирається 6-8 учнів, що належать до певної релігії, то вони забезпечуються уроками своєї релігії.

Найкрупніші Церкви Німеччини мають власне трудове законодавство, яке має деякі відмінності від загального законодавства, вони звільнені від багатьох податків, отримують державну фінансову підтримку і гроші від збору особливого церковного податку (8-9 % від прибутку громадян). Діяльність церковних інституцій в армії, місцях позбавлення волі, в лікарнях і т.п. регулюється спеціальними контрактами з державою. На відміну від багатьох європейських держав, Церква в Німеччині не є суб'єктом сімейно-шлюбного права.

Дуже подібну картину мають державно-церковні відносини в Японії, Австрії, Перу та ін. країнах.

6. Відокремлення Церкви і держави. Стан взаємоневтручання, наскільки це можливо, Церкви у справи держави і держави у справи Церкви гарантує максимальне забезпечення свободи релігії, режиму толерантності в державі. Типовим прикладом такої моделі є Сполучені Штати Америки, де свободі відправлення релігії наданий широкий захист, і лише невідпорні державні інтереси, які не можуть бути досягнуті іншим шляхом, можуть сприяти оправданню посягань на релігійну свободу. Навіть сама малочисленна релігійна громада у США має такі ж права, як і крупні конфесії. Держава не створює свого спеціального органу, який повинен регулювати діяльність релігійних інституцій - всі спірні питання вирішує суд. Релігійні організації звільняються від податків рішенням Федеральної податкової служби, яка проводить детальну експертизу, чи не переслідує дана організація комерційні цілі. Законодавчо закріплену свободу віри і невір'я мають також громадяни Франції, Турції, України та ін. країн.

Залежно від усталених традицій певної країни, моделі державно-церковних відносин, що в ній діє, існує кілька схем фінансової підтримки державою церковних

інституцій:

- Пряме фінансування державою релігійних організацій і державний контроль за використанням коштів. Така схема характерна для більшості країн з теократичною, цезарепапійською моделями державно-церковних відносин, а також країн з державною Церквою (Ватикан, Греція, Бельгія, Люксембург, Норвегія та ін.);

- Збір спеціального «церковного» податку, який витрачається згідно з побажаннями платників податку (Італія, Іспанія та ін.);

- «Церковний» податок надходить у розпорядження керівництва певних релігійних течій і витрачається на його розсуд, при мінімальному контролі з боку держави (ФРН, Австрія, Швейцарія, Швеція та ін.);

- Конфесії не отримують фінансової допомоги від держави і існують за рахунок добровільних пожертв віруючих, продажу церковної атрибутики, виконання треб тощо. Схема характерна для країн, в яких Церква відокремлена від держави (США, Франція, Україна, Нідерланди та ін.).

Таким чином, ми можемо констатувати, що в світі протягом століть склалися кілька моделей державно-церковних відносин, які не прив'язані, однак, до якихось часових періодів і часто переплітаються між собою (наприклад, теократія передбачає наявність державної Церкви і т.ін.). Визначення "своїх" моделей для кожної країни індивідуальне і залежить від багатьох чинників: правових устоїв, прийнятих в суспільстві, поглядів світської та церковної влади на це питання, економічного стану суспільства тощо.

Віктор Єленський (Україна)

ЦЕРКВИ, СУСПІЛЬСТВО І ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ МІРИ ПОКАРАННЯ

Непорушна позиція Ради Європи стосовно вимоги до України виконати зобов'язання про скасування смертної кари й жахливі злочини серійного вбивці Анатолія Онопрієнка, якого суд не міг не засудити до страти, створили ще один, практично нерозв'язний вузол в українському суспільно-політичному житті. Президент України Л. Кучма заявив, що в нього не підніметься рука, аби підписати помилування маньякові. Отже, вирок має бути виконано...

Аж до XVIII ст. впевненість у тому, що суспільства конечно потребують смертної кари, аби не дати беззаконню перейти всі межі, було всезагальним. І лише в 1764 р. чи не вперше пролунав одинокий голос, який протестував проти покарання смертю. Голос цей належав маркізові Чезаре ді Беккарія (1738–1794), італійському філософу, доктору права, просвітителю й публіцисту. 1764 р. Ч. Беккарія оприлюднює своє «Есе про злочини і покарання», яке очевидно відрізняється від сучасних йому тенденцій до ужорсточення законодавства і збільшення числа злочинів, що каралися смертю. Спираючись на глибоке і всебічне дослідження карного права, Беккарія доводив, що за звичайних обставин держава повинна утримуватись від тортур і вищої міри покарання. Адже впродовж століть смертна кара не зупиняла вбивств, хоча мала на меті саме це. Беккарія, власне, сформулював більшість аргументів, якими дотепер послуговуються противники смертної кари. По-перше, писав він, тривале або пожиттєве ув'язнення не менш, якщо не більш ефективно для попередження злочинів. По-друге, виправдання можливості вбивства з боку держави сприяє зростанню злочинності більшою мірою, ніж тоді, коли держава послідовно вчить своїх громадян не вбивати. І нарешті, смерть є покаранням остаточним і незмінним. Якщо ув'язнений ще має шанс колись довести свою невинуватість, то вища міра покарання такої можливості, зрозуміло, не передбачає.

Аргументи Беккарія поширилися Європою, що знаходилася тоді під впливом просвітницьких ідей, і були значно розвинуті його однодумцями. 1808 р., під впливом палкої промови сера Самюеля Ромілілі англійський парламент ухвалив скасувати смертну кару кишеньковим злодіям. І в тому ж 1808 р. миролюбні квакери створили в